

Een klompenrookkot uit Vrasene (laatste kwart van de negentiende eeuw)

Robert Nouwen & Luc Frenken

Inleiding

Het Provinciaal Openluchtmuseum van Bokrijk in Genk verwierf begin 2005 een nieuw museumgebouw. Het ging om een zogenaamd “klompenrookkot”, vermoedelijk uit het laatste kwart van de 19de eeuw. Het gebouw stond oorspronkelijk in de Sportlaan 62 te Vrasene (gemeente Beveren, Oost-Vlaanderen). ⁽¹⁾ De kadastragegevens zijn Koeffering B0520H. Vroeger heette deze plaats Moortelakker. Op het ogenblik van de verwerving was de oorspronkelijke bebouwing in de omgeving praktisch verdwenen. Het rookkot lag quasi ingesloten aan de achterkant van een woonwijk, grotendeels omgeven door tuintjes. Een sociale huisvestingsmaatschappij was bezig met het verwerven van gronden in de omgeving en het gevaar was reëel dat het gebouw-tje, dat geen bescherming als monument genoot noch gelegen was in een beschermd dorpsgezicht of landschap, ⁽²⁾ in de nabije toekomst zou worden gesloopt. Het rookkot was in een vrij bouwvallige toestand. Het werd door Maria Pauwels uit Temse, dochter van de laatste klompenmaker, aan Bokrijk geschonken via bemiddeling door Hugo Cuppens, de bewoner van een van de aangrenzende woningen, die het

Afb. 1: Het klompenrookkot op zijn oorspronkelijke locatie (foto Openluchtmuseum, oktober 2004)

1) Over Vrasene, zie H. COOLS & J. VERSTRAETEN (red.), 1986.

2) Mededeling per e-mail vanwege Monumenten en Landschappen, ODM Oost-Vlaanderen d.d. 10 november 2004.

rookkot volgens afspraak met mevrouw Pauwels onderhield. Op maandag 31 januari 2005 werd het rookkot onder ruime belangstelling van buurtbewoners, pers en zelfs een klasje van de lokale basisschool afgebroken en naar het Openluchtmuseum Bokrijk overgebracht. Tijdens de afbraak werd het gebouwtje in detail opgemeten.

Deze schenking aan het Provinciaal Openluchtmuseum Bokrijk is vanuit maatschappelijk en wetenschappelijk standpunt erg belangrijk. Het gebruik en de verspreiding van klompenrookkoten in Vlaanderen werd tot op heden nog niet wetenschappelijk bestudeerd. De determinatie van ambachtelijke bedrijfsgebouwen en de reconstructie van hun historische context wordt trouwens van langsom meer problematisch. De klompenmakerij als beroep is tenslotte de facto verdwenen.⁽³⁾ Samen met deze vakmannen, verdwijnen ook het gereedschap en de bedrijfsgebouwen die in onze sterk evoluerende maatschappij geen enkele functie meer hebben. De heropbouw van het rookkot in het Openluchtmuseum Bokrijk helpt mee dit verdwijnende ambacht van de vergetelheid te redden.

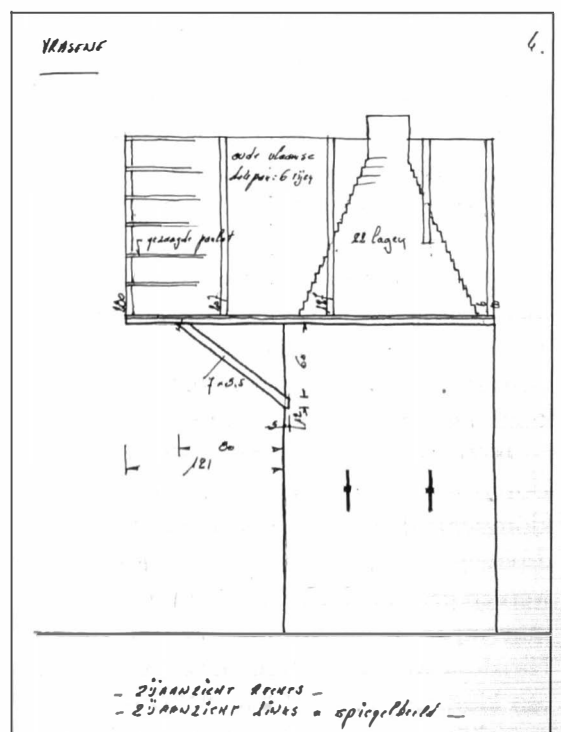
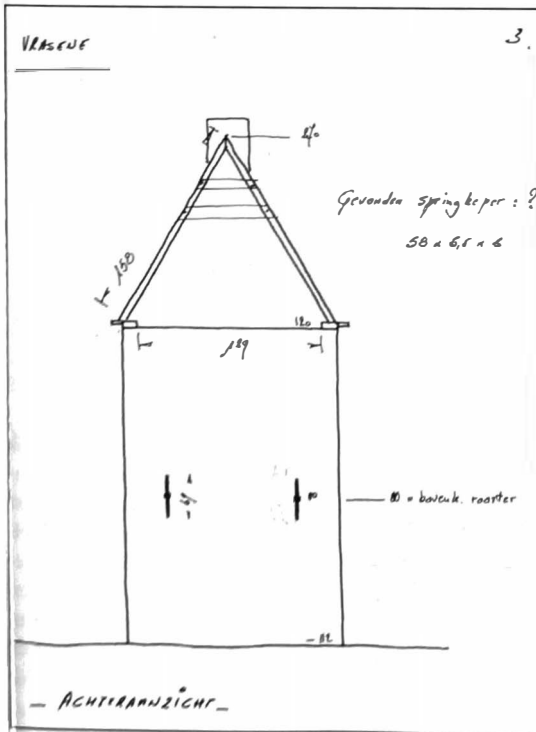
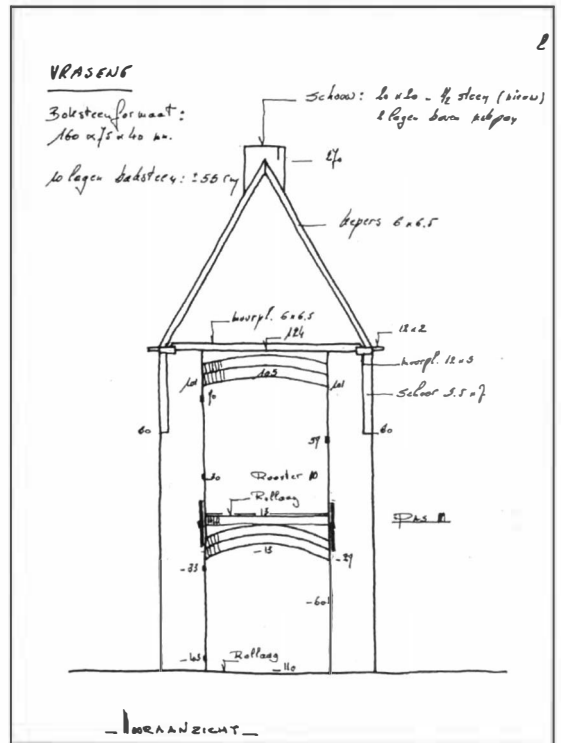
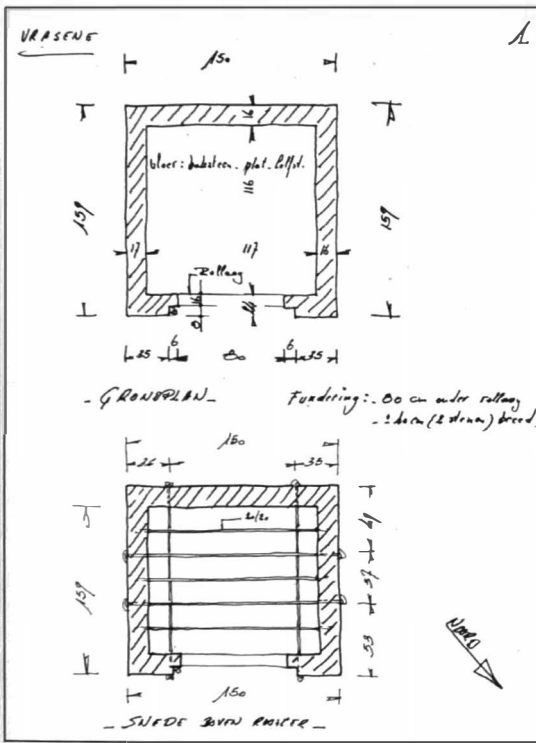
Beschrijving en gebruik

Het gebouw uit Vrasene is 150 cm breed op 159 cm diep, aan de buitenzijde gemeten. De binnenzijde is 117 cm op 116 cm. De hoogte tot aan de nok van het dak bedraagt 380 cm, de hoogte tot de onderkant van de muurplaat 235 cm. Het rookkot bezat een nagenoeg vierkant grondplan en versmalde naar boven toe in een schouw. Het gebouw was uitgevoerd in lichtrode handgevormde Boomse bakstenen, die dubbel gemetseld waren. Zij maten ca. 170 x 85 x 40 mm. Het bouwwerk stond op een fundament waarin rode bakstenen waren verwerkt. Ook de bodem bestond uit rode bakstenen, die deels op de vlakke zijde, deels op hun kant waren gelegd. De vloer en de binnenste laag bakstenen van het rookkot waren kapot gestookt.⁽⁴⁾ Hierover was een vooruitspringend zadeldak geplaatst. Dit was, net als de bakovens, gedekt met 6 rijen oude Vlaamse pannen. Een aantal pannen ontbraken. De timmer bestond uit dennenhout. Twee boven elkaar geplaatste ijzeren deuren, die in slechte staat verkeerden, sloten de stookruimte en de rookruimte af. Horizontaal binnen in het gebouwtje was tussen de twee deuren een rooster geplaatst. Dit rooster werd in de muur ingemetseld. Aan het rookkot werden reeds in het verleden herstellingen uitgevoerd. De boog boven het vuur werd in de loop van de jaren vervangen. De gebruikte bakstenen waren immers jonger dan de andere; hetzelfde geldt voor het hout van de dakconstructie. Mogelijk waren ook de deuren latere aanpassingen aan de reeds bestaande constructie. De deurklinken bleken immers aan de binnenkant te zitten!⁽⁵⁾ Tegen de linkerkant van het rookkot bevond zich een constructie in rudimentair gekapt hout, waarvan het aflopende dak was

(3) J. WEYNS, 1984, 225 e.v.; P. HESTERS, 1986, 7; L. DEVLIEGER, 1992, 86. Over de geschiedenis van de klompen en de klompenmakers, zie onder meer P. THUYSBAERT, 1913, 299-311; F.J.M. VAN PUIJENBROEK, 1969; F.J.M. VAN PUIJENBROEK, 1971, 676-684; C.V. TREFOIS, 1976, 129-136; H. NOORLANDER, 1978.

(4) Deze bakstenen werden bij de heropbouw in het Openluchtmuseum Bokrijk vervangen.

(5) Omwille van de slechte staat van de deuren zijn deze eveneens vervangen; de originele deurgrendels zijn behouden.

Afb. 2: De opmetingsplannen.

Afb. 3: Schouw en dakconstructie aan de achterzijde (foto Hugo Cuppens, september 2004)

gedekt met oude Boomse pannen. Deze constructie, 3,70 m lang, 2,30 m diep en minder dan 2 m hoog, werd op het ogenblik van de ontmanteling als kippenhok gebruikt. Waarschijnlijk was zij niet zo oud, maar werd zij relatief recent vertimmerd. Mogelijk verwijst zij naar een voormalige opslagruimte voor de klompen.

Klompen werden uit hout gesneden. Na het modelleren en het uithollen werden ze gedroogd. Dit gebeurde op verschillende manieren. In ieder geval was het belangrijk dat het drogen geleidelijk gebeurde. Wanneer hout immers te snel droogt, werkt het en treden er barsten op. Zoals in Zuidwest-Brabant liet men in het Waasland de klompen vaak op een natuurlijke wijze drogen door ze gedurende een bepaalde tijd in droogrekken onder een afdak te plaatsen. ⁽⁶⁾ De wind had vrij spel, waardoor het hout geleidelijk droogde. Dit was misschien ook hier het geval. De klompen werden ook op zolder in droogrekken geplaatst. ⁽⁷⁾ Dit was bvb. in het Antwerpse het geval, onder meer bij klompenmaker Julius Wouters uit Heist-op-den-Berg die tussen 1915 en 1960 actief was. ⁽⁸⁾ Om het drogen te bespoedigen plaatste men de klompen wel eens naast de kachel in de keuken. Ten slotte maakten de klompenmakers eertijds ook gebruik van klompenmakerovens: ⁽⁹⁾ droogovens waarin klompen werden opgestapeld en met warme lucht werden gedroogd. De berichten hierover, vaak uitgeschreven als herinneringen uit de goede oude tijd, ⁽¹⁰⁾ zijn echter vrij verwarrend. Hierdoor werd het gebouwtje uit Vrasene aanvankelijk beschouwd als een klompenmakeroven bestemd voor het drogen van klompen. De mogelijke aanwezigheid van een afdak waaronder de klompen konden worden gedroogd, noodzaakt een voorzichtige andere interpretatie.

(6) Vgl. J. VAN BAKEL, 1958, 62; R. BORREMANS, 1968, 308 & 314-315; H. NOORLANDER, 1978, 42; P. HESTERS, 1986, 185.

(7) Bij R. BORREMANS, 1968, 315 is sprake van zes maanden.

(8) Het Openluchtmuseum Bokrijk wist in mei 2004 het complete klompenmakeratelier van Julius Wouters te verwerven. Het werd inmiddels aangewend om het klompenmakeratelier van de herberg 'In den Dolphin' uit St.-Rijkers in te richten.

(9) Vgl. P. HESTERS, 1986, 185. Interview Sam Mondelaers dd. 2005-08-05

(10) Vgl. <http://www.geheugenvangieten.nl/klompengerts.htm>

Afb. 4: Roosters tijdens de afbraak
(foto Openluchtmuseum, januari
2005)

Na het drogen werden de klompen eventueel nog geverfd of gerookt. In de literatuur vindt men over het algemeen dat klompenmakers de klompen mooi bruin kleurden door ze een tijdlang aan houtrook bloot te stellen. ⁽¹¹⁾ Dit gebeurde onder meer in de streek van Beaumont en Crupet en klaarblijkelijk ook in het Waasland. J. Van Bakel spreekt van brandnetels die een geschikte 'olierook' afgeven. Hiertoe gebruikten de klompenmakers een rookinrichting. Er is sprake van rookputten, van rookbakken, van ruw getimmerde bouwseltjes of van opgestapelde zoden waarin men de klompen op rekken plaatste. Het roken had een duidelijk utilitaire functie. De roet- en teerdeeltjes afkomstig van de rook, beschermden het hout tegen het vocht. Het roken diende dus niet zozeer om de klompen mooier te maken, maar vooral om ze bestendiger te maken. Dit gebeurde onder meer in een klompenrookkot. Het gebruik van een rookkot zou typisch zijn voor het Waasland. In de Kempen daarentegen werden de klompen klaarblijkelijk nooit gerookt. ⁽¹²⁾ Doorgaans stonden deze gebouwtjes in de nabijheid van het klompenmakeratelier.

In het bovenste gedeelte van het rookkot werden de klompen ("blokken") op de rooster gestapeld. Onder op de vloer werd een zacht vuur gestookt, meestal met de houtkrullen en het houtafval afkomstig van de klompen. Een smeulend vuur was voldoende. De schouw aan het bovineinde is zeer smal om zo weinig mogelijk trek te veroorzaken. Hierdoor verkreeg men een sterke rookontwikkeling waardoor de klompen een bruine of zwarte kleur kregen. Het rookkot van Vrasene is haast identiek aan dit van de gebroeders Luycx te St.-Gillis-

1) J. VAN BAKEL, 1958, 68-69; R. ORREMANS, 1968, 314, ook n. 41; NOORLANDER, 1978, 57; P. ESTERS, 1986, 195.

2) Interview Sam Mondelaers dd. 2005-08-05

Afb. 5: Het rookkot van de gebroeders Luycx te St.-Gillis-Waas (naar P. Hesters)

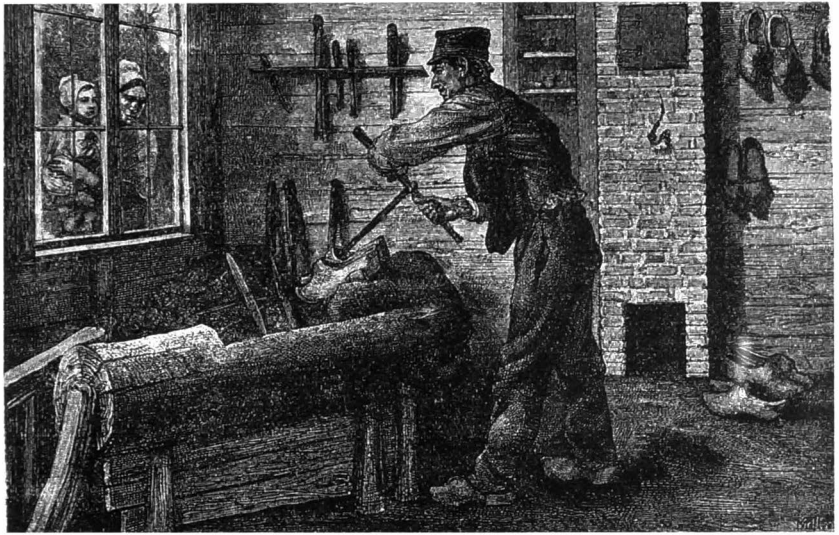
Waas.⁽¹³⁾ Ook hier hebben wij te maken met een gemetseld bouwseltje van twee verdiepingen met een zadeldak van pannen. Het dak sprong evenwel niet vooruit. De onderste deur was in metaal, de bovenste deur in hout. Het rookkot bleef nog tot circa 1950 in gebruik.

Het klompenrookkot in zijn historische context

De klompenmakeroven was eigendom van de klompenmakerfamilie Pauwels. De overgrootvader, de grootvader en de vader van Maria

(13) P. HESTERS, 1986, 194.

Afb. 6: Het klompenmakersatelier volgens Diderot et d'Alembert: klaarblijkelijk was ook hier het roken van klompen voorzien.

Pauwels, de schenkster, waren eertijds klompenmakers in Vrasene. De grootvader Victor Pauwels (1865-1953) kocht in 1889 het perceel Moortelakker. Er stonden op dat ogenblik drie kleine woningen, die hij omstreeks 1890 tot een tweewoonst omvormde. De klompenmakeroven zou er toen reeds gestaan hebben. Zoon Maurice Pauwels (1907-1988?) kreeg in 1947 de Moortelakker als gift van zijn vader, die toen echter in de Cauterstraat in Vrasene woonde en de beide woningen op de Moortelakker klaarblijkelijk verhuurde. In de desbetreffende notarisakte wordt immers vermeld dat op het ogenblik van de gift één woonst bewoond werd door Jozef Van Puymbroek en de andere onbewoond was. Maurice Pauwels, vader van Maria, ⁽¹⁴⁾ oefende de stiel van klompenmaker uit tot het einde van de jaren 50. De klompenmakeroven werd tot dan gebruikt. Voor de Tweede Wereldoorlog werkte Maurice Pauwels voor de lokale markt. De opkomst van de machinale blokmakerijen, sedert het einde van de 19de eeuw een feit, betekende voor de ambachtelijke klompenmakers, en ook voor Maurice Pauwels, een erg zware concurrentie. Vooral met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog daalde bij hem de vraag en zag hij zich genoodzaakt een groter afzetgebied te zoeken. Zo bracht hij onder meer de afgewerkte klompen per fiets naar Ath, waar hij aan een winkel leverde. Aan huis was er op dat ogenblik nog nauwelijks handel tenzij wat individuele bestellingen. ⁽¹⁵⁾ Tot 1988 maakte hij enkel nog klompen voor eigen gebruik.

Het klompenmakerbedrijf was voor Vrasene een belangrijke economische activiteit. ⁽¹⁶⁾ Deze deelgemeente van Beveren in de provincie Oost-Vlaanderen was van de late 18de eeuw tot aan het midden van de 20ste eeuw een centrum van klompenmakerij. Tijdens de jaren 80

(14) *Studie van den Notaris BOHYN te Kemseke-Waes. Akt van den 1 april 1947.*

(15) Interview Maria Pauwels d.d. 05 januari 2005.

(16) P. THUYSBAERT, 1913, 300-302; H. PIQUEUR, 1986, 190.

Afb. 7: Momentopname tijdens de afbraak (foto Openluchtmuseum, 31 januari 2005)

van de 20ste eeuw waren er nog wat restanten van dit huisambacht in het dorp aanwezig. In de Daelstraat stonden woningen waar vroeger een klompenmaker zijn ambacht uitoefende. In de Haagstraat, de Kerkstraat en de Kouterstraat was er sprake van een droogzolder, een rookoven en een blokstal. Het klompenmakerambacht ontwikkelde er zich sedert 1760. In Vrasene zelf telde men in 1867 130 werklieden, in 1896 zelfs 236 verspreid over 57 blokmakerijen. ⁽¹⁷⁾ Het dorp behoorde daarmee tot de koplopers van deze bedrijvigheid. In een ruimere context was het Waasland omstreeks 1820 een vooraanstaande regio op het vlak van de blokmakerij. St.-Niklaas, Beveren, Kruibeke en Haasdonk waren belangrijke productiecentra. In 1824 telde het Waasland 169 klompenmakerbedrijven. In 1896 was dit aantal gegroeid tot 880. Circa 2900 werklieden verdienden er toen hun dagelijks brood. ⁽¹⁸⁾ Misschien waren het er zelfs meer. Maar de patroons gaven vermoedelijk enkel de vaste arbeiders op om op die wijze hun patentbelasting te drukken. ⁽¹⁹⁾

De klompenindustrie kende tijdens de 19de eeuw een grote uitbreiding die zeker tot na de Eerste Wereldoorlog duurde. Tot 1850 was de klompenmakerij oorspronkelijk een familiale bedrijvigheid. Het verminderen van de houtvoorraden in de onmiddellijke omgeving van de dorpen en de grotere investeringskosten leidden tot een crisis in de klompenmakerij en het verdwijnen van het strikt familiale karakter. De klompenmakerijen evolueerden naar bedrijfsjes met arbeiders in loondienst. Wereldoorlog I was erg belangrijk voor de klompenindustrie. Tijdens die jaren moesten de klompenbedrijfsjes massaal produ-

(17) P. THUYSBAERT, 1913, 300.

(18) P. THUYSBAERT, 1913, 299 e.v.; P. HESTERS, 1986, 33-34.

(19) P. THUYSBAERT, 1913, 301.

ceren voor zowel de bezetter als de inlandse markt. Oost-Vlaanderen en Henegouwen waren de belangrijkste producenten. Hier was de klompenindustrie een echt economische sector. In Oost-Vlaanderen waren er zowat 2150 bedrijven actief, goed voor circa 4750 arbeidsplaatsen. Hier waren dan ook de grote blokmakerijen gevestigd. Vooral de klompenmakerijen uit het Land van Waas deden de Nederlandse bedrijven tijdens het eerste kwart van de 20ste eeuw stevige concurrentie aan. In 1925 vertegenwoordigde de nationale klompenomzet een waarde van 110.000.000 fr. waarvan het Land van Waas 60.000.000 fr. voor zijn rekening nam. In Antwerpen en Limburg echter was de klompenproductie minder belangrijk. ⁽²⁰⁾ Limburg telde tijdens de Eerste Wereldoorlog slechts 180 klompenmakerateliers met circa 230 arbeidskrachten.

Het klompenmakerambacht ontwikkelde zich dus tot een echte huisindustrie. In het Waasland produceerde zij echter niet alleen voor de lokale behoeften. Er bestond een belangrijke export naar Duitsland en Nederland. ⁽²¹⁾ Tussen de twee wereldoorlogen, in het bijzonder tijdens de jaren '20, introduceerden de grote blokmakerijen machines voor het maken van klompen. Deze mechanisatie was reeds op het einde van de 19de eeuw gestart. In België was de firma Philips uit Puurs toonaangevend op het vlak van klompenmachines. De gespecialiseerde bedrijven kregen zo nog meer vat op de markt en zij bleken voor de plaatselijke klompenmakers, die nog op een ambachtelijke wijze produceerden, een te zware concurrentie. ⁽²²⁾ Bovendien droegen de mensen steeds meer schoenen. Het ambacht van klompenmaker vergleed zo langzaam in een diepe crisis. ⁽²³⁾ De Tweede Wereldoorlog betekende vooral voor de machinale klompenmakerij nog een zekere heropleving. Na de oorlog verdwenen de laatste werkplaatsen echter definitief.

Gedurende eeuwen bleven klompen het schoeisel van het gewone volk. Een klompenmaker werkte anderhalf tot twee uur aan een paar klompen. Een goede klompenmaker produceerde zo dagelijks gemiddeld zes paar. Dankzij het notitieboekje van Henricus Vierendeels uit Borch-Lombeek weten wij dat in 1851 een paar vrouwenklompen 1 fr. kostte. Een paar mannenschoenen kostte op dat ogenblik 6 fr., een paar vrouwenschoenen 3,5 fr. 1 fr. was ook de prijs voor een paar klompen tijdens de Eerste Wereldoorlog. ⁽²⁴⁾ Voor de Tweede Wereldoorlog kostte een paar klompen ca. 5 fr. terwijl het weekloon van een arbeider in de klompensector op dat ogenblik zowat 15 fr. bedroeg. ⁽²⁵⁾ Klompenmakers hadden het zodoende doorgaans niet breed. Gemiddeld moesten zij als kleine zelfstandigen zestig à zeventig uren per week werken om het hoofd boven water te houden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat klompenmakers vaak nog een tweede beroep uitoefenden. Jacobus ("Koop", "Keupke") Geunis combineerde

(20) Voor de cijfers verwijzen wij naar P. THUYSBAERT, 1913, 299 e.v.; P. HESTERS, 1986, 34. M.b.t. het Waasland, zie ook M.S.R. JANSSENS, 1952, 216 e.v. Voor de geschiedenis van de klompenmakerij in Nederland zijn J. VAN BAKEL, 1958 en F.J.M. VAN PUIJENBROEK, 1969 fundamenteel.

(21) P. THUYSBAERT, 1913, 305-306.

(22) J. WEYNS, 1984, 230; F.J.M. VAN PUIJENBROEK, 1969, 221 e.v.; P. HESTERS, 1986, 205 e.v..

(23) F.J.M. VAN PUIJENBROEK, 1971, 684; L. DEVLIEGER, 1992: 86.

(24) R. MERTENS, 1932, 57. Vgl. ook P. THUYSBAERT, 1913, 305-306.

(25) Interview Sam Mondelaers d.d. 2005-08-05. Vgl. G.P. BAERT, 1972, 152 & R. BORREMANS, 1968, 319. Betreffende de lonen van de klompenmakers zelf, zie P. THUYSBAERT, 1913, 308.

Afb. 8: Momentopname tijdens de wederopbouw (foto Openlucht-museum, augustus 2005)

tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw het ambacht van klompenmaker met de job van fabrieksarbeider. ⁽²⁶⁾ Louis Verreyt was tijdens het tweede kwart van de 20ste eeuw tijdens de zomer metser en tijdens de winter klompenmaker. ⁽²⁷⁾ Niet zelden waren zij tegelijk herbergier. ⁽²⁸⁾ In Varsenare vestigde Désiré Misseeuw zich in 1875 als klompenmaker en herbergier in het café 'De Vrede' ⁽²⁹⁾. In Zuienkerke zijn vader en zoon Croes bekend, die de herberg 'Het hof van Bourgondië' aan een klompenmakerij koppelden. In 1967 werden herberg en klompenmakerij gesloten. ⁽³⁰⁾ En aan de herberg 'In den Dolphin' uit Sint-Rijckers bij Veurne, die nu in het Openluchtmuseum Bokrijk staat, was omstreeks 1900 een klein klompenmakeratelier verbonden. De herberg functioneerde verder tegelijk als wethuis voor de gemeente. ⁽³¹⁾ De site van deze herberg in het Openluchtmuseum vormde zo een uitgelezen plaats om het rookkot uit Vrasene opnieuw op te bouwen.

(26) Zie hierover <http://users.sky-net.be/bob.joosten/>

(27) A. MAES, 1987, 15.

(28) R. BORREMANS, 1968, 304; J. WEYNS, 1984, 232; F.J.M. VAN PUIJENBROEK, 1971, 681.

(29) A. MAES, 1987, 15.

(30) A. MAES, 1987, 14; R. BOTERBERGHE, 1992, 100.

(31) J. WEYNS, 1967², 96-98; M. LAENEN, 1992, 129.

BIBLIOGRAFIE

- BAERT G.P., 1972: *Ons Heem*, 26, 151-153
- BOONE, G., 2005: *Klommen in Vlaanderen*, in: *Ons Heem*, 58-2, 41-49
- BORREMANS R., 1968: *Klommenmakerij in Zuidwest Brabant*, in: *Eigen Schoon en de Brabander*, 51, 301-330.
- BOTERBERGHE R., 1992: *Zuikerkerke. Geschiedenis van een polderdorp*, Zuikerkerke.
- H. COOLS & J. VERSTRAETEN (red.), 1986, *Vrasene int lant van Waes*, Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van 850 jaar Vrasene.
- DELBAERE J., 1972: in: *Ons Heem*, 26, 153-154
- DEVLIEGER L., 1992: *Landelijk en ambachtelijk leven. Het Provinciaal Museum van het Bulskampveld te Beernem*, Brugge, 86.
- GERETS T.J., 1972: *Klommenmakers*, in: *Ons Heem*, 26, 153-154
- HESTERS P., 1986: *De klommenmakerij. Sociale en economische geschiedenis van de klommenmakerij in het noorden van Oost-Vlaanderen*, Heemkundige Kring Oud-Wachtebeke.
- JANSSENS M.S.R., 1952: *In en rond de Wase blokstal*, in: *Volkskunde*, 53, 216-227
- MAES A., 1987: *Klommenmakers en klommenhandel*, in: *Ons Heem*, 41, 12-16.
- MERTENS R., 1932: *Het notitieboek van Henricus Vierendeels. Borch-Lombeek (1779-1864)*, in: *Eigen Schoon en de Brabander*, 15, 56-63.
- MERTENS R., 1978: *De blokmaker*, in: *Eigen Schoon en de Brabander*, 61, 276-280.
- LAENEN M., 1992: *Provinciaal Openluchtmuseum Bokrijk*, Brussel.
- NOORLANDER H., 1978: *Klommen, hun makers en hun dragers* (Monografieën van het Rijksmuseum voor Volkskunde "Het Nederlands Openluchtmuseum", II) Arnhem
- NOUWEN R., 2005: *Een atelier van een klommenmaker uit Lindel-Overpelt. Ambachtelijke werktuigen uit de klommenmakerij van Jozef Vanduffel (ca. 1914 - ca. 1935)*, in: *Limburg-Het Oude Land van Loon* (in druk).
- PIQUEUR H., 1986: *Werken in Vrasene vroeger en nu*, in: H. COOLS & J. VERSTRAETEN (red.), 1986, 187-194.
- ROGGEVEEN P., 1999: *Steek de voet in hout. Klommen, orthopedisch verantwoord schoeisel*, in: *Traditie*, 5, 22-25
- P. THUYSBAERT, 1913: *Het land van Waes. Bijdrage tot de geschiedenis der landelijke bevolking in de 19de eeuw*, Kortrijk.
- TIMMER K., 1971-72: *De klomp in Europa*, in: *Ons Heem*, 25, 7-14.
- TREFOIS CL.V., 1976: *Het oude klommenmakersbedrijf en de ontwikkeling van de klomp*, in *Oostvlaamse Zanten*, 51, 129-136
- VAN BAKEL J., 1958: *De vaktaal van de Nederlandse klommenmakers* (Taalkundige bijdragen van Noord en Zuid, XI), Assen
- VAN DE WEYER R., 1992: *De transformatie van hout. Cultuur en techniek in Zuid-Nederland*, in: C. DE MOOIJ & R. VAN DE WEIJER (samenstelling), 1992: *Rijke oogst van schrale grond. Een overzicht van de Zuidnederlandse materiële volkscultuur ca. 1700-1900* (Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch), Zwolle, 111-126.
- VAN DULMEN F. (red.), 1995: *Het boek van oude gereedschappen*, Leeuwarden.
- VAN OPPEN H., 1972: *De klommenmakerij te Erps-Kwerps*, in: *Eigen Schoon en de Brabander*, 55, 344-36

VAN PUIJENBROEK F.J.M., 1969: *Onder de voet gelopen. Het ontstaan en verdwijnen van een kleinnijverheid in Nederland na 1800, de Brabantse klompenmakerij* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, 16), Tilburg

VAN PUIJENBROEK F.J.M., 1971: *Voetstappen in het verleden*, in: *Spiegel Historiae*, 6, 676-684.

WEYNS J., 1967², *Omstandige gids van het Openluchtmuseum te Bokrijk*, Hasselt.

WEYNS J., 1984: *Van klompen en kloefen*, in: *Haard en heem. Leesboek over heemverbonden dingen*, 225 e.v.